

НАШАТА ЗАБРАВА И НЕПОЗНАТИЯТ ГЕОРГИ КОНСТАНТИНОВ

(80 години от рождението му)

АЛЕКСАНДЪР ЙОРДАНОВ

*„Печална е съдбата на българския
литературен критик...“*

Боян Пенев

Забравата! Едва ли има нещо друго, което така жестоко да накърнява суверенитета на творческата личност. „Човекът на изкуството — бе писал преди години Иван Хаджийски — е най-чувствителният индивидуалист. Изкуството дава възможност за най-широка проява на личността и осъществяване на нейното своеобразие. Затова и артистът най-болезнено чувства засягането на тази личност, незачитането ѝ, неуважението ѝ.“¹ В същност след „засягането“, „незачитането“ и „неуважението“ следващата, гибелна за една национална култура крачка е забравата. Но що е забравата? Банално-дързък, този въпрос е същевременно достатъчно ясен, за да посмути оценъчното самочувствие на мнозина. Премълчаването забравата ли е? Кого и защо забравяме? Този, когото дори и да желаем, не можем да запомним, или онзи, когото не е удобно да си спомняме?

Едно по марксистки непринудено посещение в уютния дом на позабравените национални литературни имена неочаквано може да ни преоткрие простата наглед, ала нравствено трудно постижимата истина, че немалко от днешните литературни представи и понятия, от „новаторските“ открития са дело на „забравените“. И че тях ние повтаряме или без да ги знаем, или ги забравяме именно защото ги повтаряме. От многото наши забрави, най-непочтена е може би тази, на която обричаме малката, но духовно богата територия на литературната критика. Да си припомним онази изповедна тревога, която лъха от дневника на Боян Пенев: „След години ние ще умрем и ще дойде ново поколение. То ще ни надмине в много хубави неща. . . За да ни оправдае, за да прости грешките, заблужденията, наивностите ни, то ще вземе пред вид неблагоприятните условия, при които сме живели — неблагоприятни във всяко отношение. И снизходително ще каже: „Все пак при най-лоши условия предишното поколение д о с т а е направило.“ След това ще ни забрави. . . Нека не забравя то едно: ние страдахме твърде много. . . Ще имат ли право да ни съдят някога онези, които не са имали нашата воля, които не са ни превъзмогнали с волята си?“²

¹ И в. Х а д ж и й с к и. Новогодишни мисли за изкуството. — В: Оптимистична теория за нашия народ. С., 1966, с. 425.

² Б. П е н е в. Дневник. Спомени. С., 1973, с. 95—96.

Може би тези, които трябва да „съдят“, сме ние и горко ни, ако не се научим, преди да отсъждаме, да помним, да възвръщаме и непрестанно да оплодяваме паметта си с тайните и поуците на миналото. Та малко ли са критическите имена, заслужаващи далеч по-щастлива съвременна съдба от тази, която им отреждаме? Съдбата на забравените!

Наскоро преглеждах архива на един „забравен“ литературен критик, който така и си отиде, без да успее да види издадена поне една своя книга. С изненада открих, че точно през годините, когато той и ръководеното от него списание са били най-много атакувани и „отляво“, и „отдясно“ за „реакционни възгледи“, не друг, а известен съветски академик, председател на институт към Академията на науките на Съветския съюз, се изказва твърде ласкаво за списанието. В писмо съветският учен изразява „сърдечна благодарност“ за получения пореден комплект от списанието, определяйки го като „интересно и ценно издание“, от което е взел „огромен материал“ за своите занимания в областта на българската литература.² А известно е, че този критик не беше галеник на съдбата и че неговата „забрана“ усилваше у мнозина увереността в собствената им „незабравимост“.

Понякога си мисля, че у нас нежеланието да се разкрият искрено и в пълнота достойнствата и недостатъците на предходниците върви ръка за ръка с високомерните представи за собствената ни непогрешимост. Наскоро Иван Богданов ни припомни онзи трагичен за нас епизод с „мемоарите“ на Симеон Радев, рецензентът на които се бе престарал в диренето на „марксистка оценка“. И великолепият отговор на Тодор Павлов: „За Симеон Радев марксизмът не важи!“³ Макар и вече поостарял, този епизод идва да ни подсказва за сетен път, че ние все още нямаме традиции в подхода към миналото. А и там, където литературно-критическото минало е обект на научно изследване, в самата посока на търсенията (ако оставим на мира поне сега различните давления на живите свидетели) има нещо порочно, нетворческо. Хубавото и лошото, приемливото и неприемливото не се разглеждат в тяхната закономерна историческа диалектическа връзка, в тяхното противоречиво единство. Бързаме да разполовим това единство, преди да сме го познали като такова, прибързваме в епитетите, преди да сме сигурни в критериите, раздаваме присъди, преди да сме отсъдили себе си. Така хубавото и ценното в литературнокритическото минало остава често пъти затрупано под купища от безсмислени обвинения, които след това времето бавно и мъчително трябва да отсява. Но докато то свърши своята работа (както я свърши при критици като д-р Кръстев и Боян Пенев), постепенно се утвърждава едно под сурдинка подценителско отношение към традициите на литературната ни критика в миналото. Един от нерадостните факти на това отношение бе издаването на книгата с подбрани работи на д-р Кръстев. В предговора към нея като нещо естествено се допускаше и възможността „да отричаме изцяло това творчество“. Не ще и дума, непростимо би било, ако вслушвайки се и ценейки гласовете на миналото, забравим собствения си глас. Но дважд по-непростимо е да слушаме само този глас и с интелектуално изящество да нехаем за гласове, които все още волят да бъдат чути.

Разбира се, картината, която волю-неволю нарисувах, едва ли е толкова страшна. Мъдрото и спокойно, лишено от временни дрызги и пристрастия „връщане“ към миналия ден на родната литературнокритическа мисъл е блян и по нейното бъдеще. Но заедно с това то е насыщна необходимост, начало на един научнотворчески процес, който, приятен или не за някои, е факт, който все повече ще се утвърждава и ще прави чест на съвременното ни литературознание. Останалото зависи от нас. Доколко това „връщане“ е израз на благородни стремежи

³ ЦДИА, ф. 373, оп. 1., а. е. 71. Писмо на акад. Н. Державин до Вл. Василев от 12 януари 1933 г.

⁴ И в. Богданов. Неизбледняващи спомени. С., 1981, с. 151.

и доколко то мръзне на хладния огън на користното любопитство. Към историята на българската литературна критика най-важното е да се подхожда непреднамерено, без задни мисли, да се изследва тя като сложно и своеобразно социално-историческо явление, да се търси не само идеологическо-естетическото размислие, но и единството на националните критически възгледи. Не стане ли това, ние ще продължим да сбираме трохите от чуждите критически (и методологически) трапези и да нехаем за богатата духовна храна, оставена ни от нашите предходници. Нека нашата „забрана“ не бъде и наше самообвинение, защото случи ли се това, бъдещето не ще пропусне да ни го припомни.

Мислейки и пишейки всичко това, нямам за цел непременно да го свържа в нашето съзнание със съдбата на литературния критик и историк Георги Константинов. Напротив. Сред позабравените критически имена Константинов е сред тези, чието име все още здраво стои в паметта. Днешният, а и утрешният изследовател на българския символизъм, на поколението писатели и поети, дошли в литературата ни непосредствено след войните, не ще може да подмине извънредно ценните в историкодокументално отношение книги на Константинов „Николай Лилиев. Човекът. Поетът“ (1963), „Едно необикновено приятелство“ (1967), „Моето поколение в литературата“ (1968—1970), „Николай Лилиев сред своите приятели“ (1971). Не е възможно да не го помнят с благодарност и всички, над чиито ръкописи той е прекарвал дълги часове в прецизна редакторска работа. Неговата дъщеря, днешната литературна изследователка Елка Константинова, пази спомена за нечовешката му работоспособност, всеотдайност, научна организираност, за добротата и непротиворечивостта, за живенето и горенето с проблемите на българската литература и култура, за честността и етичността в отношенията с приятели и колеги. Това са все черти и страни от облика на познатия Георги Константинов, верния на факта литературен историк и критик, старателния изследвач на нашата литература, ученика на Боян Пенев и Михаил Арнаудов. Неговата тритомна история на българската литература разкрива най-добре дарбата му на литературен историк.⁵ Привидно това не е концептуална история. Георги Константинов сякаш потиска идеите си за българската литература и култура в името на добросъвестното излагане на литературните факти. Въздържа се да взема страна, позиция, да прокарва „свое“ мнение. Стреми се да обгърне националното литературно движение в неговите големи и малки прояви, да остане докрай верен на избрания позитивистичен подход. Оттук и приматът на биографично-портретния, „жанр“ пред проблемно-концептуалния, непрестанно търсената връзка между житейска съдба и литературно битие. В определен смисъл това е една история на имената в българската литература (именният показалец съдържа над две хиляди имена на български творци), история на хората, на личностите, творили в нея. Това робуване на името, на факта, на документа по-късно изиграва лоша шега на изследователя. Към него завалват упреци и обвинения за това, че в историята му, особено в онази ѝ част, където обект на интерпретация е литературата между двете световни войни, са намерили място имената на творци, чието житейско поведение ги е отпратило на „другата страна на барикадата“. Преценявайки днес методологическите основи на Константиновата история, социално-гражданското поведение на нейния създател, както и аргументите на „противниците“, се налага изводът, че за обвиненията е виновна научната методология, че в случая отново се е повторил припомненият вече инцидент между рецензента и Симеон Радев, че следваният стриктно исторически подход и позитивистичната методология са претопили до голяма степен

⁵ Г. Константинов. Стара българска литература. От Св. Св. Кирил и Методий до Паисий Хилендарски. С., 1942; Г. Константинов. Нова българска литература. Епоха на Възраждането. С., 1942; Г. Константинов. Нова българска литература. След Освобождението. С., 1943.

личността на автора. И въпреки това в тази „буржоазна“ литературна история е намерено място за значението на поет като Христо Смирненски, когото Константинов определя като „поетът, който пръв и най-смело изразява обществените идеали на новото, следвоенно поколение“⁶. За първи път в една „буржоазна“ литературна история намериха място и признание имената и делото на Димитър Благоев и Георги Бакалов, на Тодор Павлов, Христо Радевски, Младен Исаев и други пролетарски творци. Умело съчетал историзма с проникателния критически поглед към съвременността, Константинов не се побоява да включи в своята „История“ младите тогава писатели Георги Караславов и Димитър Талев, Павел Вежинов и Емилиян Станев, Александър Вутимски и Александър Геров. Времето доказва неговата правота. Сравнявайки отзивите, които се появяват за първия роман на Талев, може да се твърди, че Г. Константинов е критикът, който открито и налага на читателското внимание дарованието на бъдещия голям писател. Не трябва да пропуснем обстоятелството, че в Константиновата „История“ за първи път се прави сравнително вярно и пълно представяне на движението на българската литературна критика и литературознание. Съпоставена с излезлите почти по същото време истории на Малчо Николов и Иван Радославов, „Историята“ на Георги Константинов е най-близо до днешните ни представи за хилядолетния развой на националната ни литература, с малки изключения тя дава вярна оценка и характеристика на тази литература. Сам авторът в своя „Наръчник по нова българска литература“ споделя, че стремежът му е „да следвам историческия развой на литературата ни и да отбягвам субективните внушения“. И добросъвестно допълва, че „ако все пак има някои пропуски, те сигурно са незначителни и не са от зла воля“. Дълго време този „наръчник“, известен със заглавието „Творци на българската литература“ (1941), заедно с „Българска литература. Биографични и библиографски данни“ (1937) бяха основни библиографски помагала, предвестници на днешния „Речник на българската литература“.

Но с риск да преповторим — това е познатият Георги Константинов, упоритият и всеотдаен изследвач на българската литература, точният и разчетен ум, следовникът на позитивистичната умереност и преданост към силата на факта. Но спирането до познатото никога не е било и не може да бъде цел на марксистското осмисляне и откриване на миналото. Затова нека подирим онези черти на характера и на творчеството, които биха ни показали и истината за не познатия Константинов, за онези негови мисли, идеи, прояви, които повече или по-малко са оставали в сянката на познатото. И не само в миналото, но и днес.

Едно прочитане на годишното съдържание на сп. „Златорог“ за периода 1929—1939 г. е достатъчно, за да ни убеди в изключителната критическа активност на Константинов. През това десетилетие той е най-изявеният сътрудник в критическия отдел на списанието, под неговото перо са излезли над 20 статии и повече от 50 рецензии. Но колкото и ангажиращо, сътрудничеството в „Златорог“ не пречи на Константинов да издаде по същото време 12 книги, да сътрудничи в още десетина вестника и списания, между които „Българска мисъл“, „Съвременник“ (чийто редактор е), „Училищен преглед“, „Литературен глас“, „Литературен час“, „Съдба“, „Просвета“, „Глобус“ и др. Наистина трудно някой може да дели мегдан на критическото поприще с Константинов по творческа активност и работоспособност, по лекота на писането, по мек и благозвучен език. В „Златорог“ Константинов дава отзиви, в които високо оценява творби като „Еленово царство“ на Георги Райчев, стихосбирката „Париж“ на Атанас Далчев, „Усилни години“ на Димитър Талев, „Къщата при последния фенер“ и „Дамата с рентгеновите очи“ на Светослав Минков, романа „Чифликът край границата“ и разказите от „Ако можеха да говорят“ на Йордан Йовков, разказите на Ангел

⁶ Г. Константинов. Нова българска литература. Ч. 2, с. 494.

Каралийчев, „Планински вечери“ на Асен Разцветников, „Под манастирската лоза“ на Елин Пелин, антологията на съвременната съветска поезия, издадена от Христо Радевски, и редица други. Безспорно това е най-благоприятният период в близо 50-годишната литературнокритическа дейност на Константинов, началото на която е свързано с родния му град. В Кюстендил бъдещият литературен историк започва издаването на сп. „Чернозем“ — едно от многото изникнали като гъби след Първата световна война литературни издания. От него излизат само седем книжки в периода 1923—1924 г., но затова пък сред сътрудниците и днес могат да се посочат имената на творци като Емануил Попдимитров и Г. П. Стаматов, Ангел Каралийчев и Ламар, Владимир Русалиев и Цветан Минков. В преводния отдел на списанието срещахме имената на Александър Блок, Юрий Айхенвалд, Лев Шестов.

Не са малко случаите, когато разхвърлянето на силите в различни посоки се е отразявало пагубно върху концептуалната яснота на едно критическо дело (тук съзнателно не говоря за внушителното по обем преводаческо дело на Г. Константинов). И първият въпрос, който все пак задължително трябва да бъде поставен, е доколко в подобно море от критическа литература, в такова смушавашо нашите скромни сили и възможности количество от критически и литературно-исторически произведения остава и се съхранява онова неназовимо ядро, което обединява всички автори превъплъщения и е единственият надежден щит срещу нашата забрава. Не отговорим ли на този въпрос, задължително поставян за всеки един от миналите критически имена, означава, че сме се разминали с истината за родното литературнокритическо минало. Бързам веднага да отговоря: Георги Константинов е критик и историк на българската литература, който има свои любими, дълбоко изстрадани сюжети и идеи, които най-вярно изразяват неговата творческа същност и които той със завидна упоритост и постоянство отстоява във всички свои съчинения. Тритомната му история е синтезът на тези сюжети, те преминават през нея от край до край и, казано образно, изнасят на гърба си фактологическата тежест на позитивизма.

Големият критико-исторически сюжет на Георги Константинов, на който той остава верен цял живот, това е идеята за единството на националния литературен развой, за неговата дълбока сроденост с народните съдбини и със социално-гражданските трудове на историята. В предговора си към „Историята“ (статията „Духът на българската литература“) Георги Константинов заключава: „Българският писател живее с един постоянен, дълбок култ към социалната и национална общност и се стреми в своите висши духовни прояви да бъде ехо на тази общност.“⁷ Тук мимоходом трябва да споменем за пословичните пристрастия на Георги Константинов към „трезвия реализъм“ в българската литература, за това, че сред критиците — сътрудници на „Златорог“, заедно с Иван Мешков той е критикът, който най-много отделя внимание на връзката на изкуството със социалната действителност, като пише и специална статия по тези въпроси. Но нека не избързваме и проследим някои от по-важните критически сюжети на Георги Константинов.

През 1937 г. младият 35-годишен, но вече широко известен литературен критик посещава Франция и Италия. За човека на културата не само някога, но и днес Париж е градът на примамливите духовни отблясъци, градът на артистичната божема, мечтата на не едно и две поколения наши поети, художници, музиканти. Писмата на Константинов от Париж обаче са пропити с носталгия по родината. В града на вечното изкуство той се чувства „смазан“, страхува се, че ще се върне „жив“. „Жадувам за България“ — с болка пише той в едно от тях. „За нас у дома е най-хубаво. Тук моят патриотизъм все повече закрепва.“⁸ Беззаветната обич

⁷ Г. Константинов. Стара българска литература, с. 26.

⁸ ЦДИА, ф. 373, оп. 1, а. е. 101. Писмо на Г. Константинов до Вл. Василев.

към родината, към родната култура—ето сюжета, който обикновено е оставал подценен при оценката на критическото и литературноисторическото творчество на Георги Константинов. Тази обич е плод на отличното познаване на националните културни стойности, на проникновеното отношение към върховите имена в българската културна и социална история. Затова и „Историята“ на Георги Константинов е в същност история на националното самочувствие в областта на литературата, защита на идеята за „здравата връзка“ между старата и новата българска литература — идея, за първи път така категорично изказана чрез него в нашата литературнокритическа мисъл. Константинов търси и открива разнообразните превъплъщения на тази идея. В книгата си за Георги С. Раковски „Мечтател безумен“ (1942) той проследява връзката между „семеиния кръг“ и националния „кръг“, в който Раковски вписва своя живот и безсмъртното си революционно и книжовно дело. „Тук—пише Константинов — ние имаме първия пример на родово самосъзнание — нещо, което и днес е твърде рядко в нашия живот. В туй самосъзнание ще трябва да дирим обяснението на оная гордост и на оная властнически жестове, които проявява Раковски по-късно като политик и организатор на народа ни.“⁹

Почти по същото време излиза и книгата му „Възраждането и Македония“, в която на примери от културните традиции на Българското възраждане в Македония Константинов развива тезата за „самобитността“ на българската култура спрямо западноевропейския културен модел. Смысла на нашето Възраждане за разлика от „хуманитаризма“ на западноевропейското Константинов вижда в това, че то е „спонтанно, масово, всенародно движение за запазване на националния дух“. „В това движение се оформя новото обществено и национално съзнание на българина—то прави отново от българите осъзнат, исторически деен народ.“¹⁰

Съдбата на българите в Македония вълнува Константинов през целия му живот. И не само защото неговият корен е оттам. За разлика от разгърнатата се в тогавашния печат шовинистична истерия Георги Константинов рязко се разграничава от тази „официална“ линия. В книгата си „Душата на Македония“ той отново възкресява обичните ликове и дела на българите от този край, допринасяйки неимоверно за възхода на националната ни култура. „Македония — пише той — за нас не е жизнено пространство, стопанска необходимост или обект на шовинистична страст — тя е част от плътта ни, елемент на съвестта ни, свещена опора на нашия дух. С нея ние не свързваме никаква корист.“¹¹ Разсъждавайки върху вечните разпри между балканските управници, Константинов същевременно прави точни наблюдения върху националната и народностната съдба и характерология на българина, който останал от векове и за векове на кръстопътя на народите, благодарение на своя нравствен стоицизъм, на дълбоко развитото си чувство за национална гордост и истински интернационализъм е отстоял на превратностите на историята. „Считал съм — въодушевено посочва Константинов — и считам, че нашият народ има великото призвание да внесе духовна мекота, нравственост и правда в междубалканските отношения.“¹² Особено остър и непримирим е той към зачестилите прояви на национален нихилизъм. Затова и с непокритата болка пише в рецензия за книга на Христо Силянов „Освободителните борби на Македония“: „Мода стана да отричаме себе си и да уголемяваме дарбата и силата на другите.“¹³ За него тази книга е „зов за опомняне“, за съвестяване след „пагубната мода на отрицание и българофобия“. И както винаги, дължен да по-

⁹ Г. Константинов. Мечтател безумен. С., 1942, с. 7—8.

¹⁰ Г. Константинов. Възраждането и Македония. С., 1943, с. 29.

¹¹ Г. Константинов. Душата на Македония. С., 1941, с. 5.

¹² Пак там, с. 11.

¹³ Златогор, т. XIV, 1933, кн. 10, с. 476.

сочи пример на патриотизъм, Константинов отбелязва „непостижимите подвизи... по време на Илинденската епопея“.

Демократичните и революционните традиции на нашия народ намират ярко възплъщение в голямата историческа мисия на личности като Раковски, Каравелов, Левски и Ботев. Посветена на тях и писана в навечерието на Девотосептемврийската революция, книгата на Г. Константинов „Революционна романтика в Българското възраждане“ не е случайно „попадение“ на автора върху една тема, която и до днес остава водеща в съвременната ни литература и историография. Заедно с „Историята“ това е другата силна книга на Константинов, в която той с критическо вдъхновение разкрива народностно-националния смисъл на българската революционна идеология. В духовния облик на личности като Раковски и Каравелов, Левски и Ботев се оглеждат най-чистите и светли черти на националния характер, стремежите и възжеланията на народа. Но в отлика от мнозина прекалено „революционизирани“ защитници на българската „революционна романтика“ Константинов не пропуска да изтъкне достойнствата и заслугите за нашето Възраждане и на „просветителите“. Ценейки високо великия историограф на нашето Възраждане — Захари Стоянов, — той същевременно отбелязва: „Ако имаше и някой друг, който с огъня и непосредствеността на Зах. Стоянов да изтъкне величието на другата половина от дейците на Възраждането, на просветители като Селимински и П.Р.Славейков например, ние щяхме да имаме цялостни представи за оная велика епоха, щяхме да бъдем предпазени от едностранчивостта, с която често съдим за тая епоха и за която някои обвиняват тъкмо Зах. Стоянов.“¹⁴ „Изтъкването“ на „другата половина“ е задача, която Константинов сам си поставя и се опитва да изпълни в „Историята“ си. При това, винаги търсейки връзката между „половините“, търсейки единството, целостта на националния светоглед през Възраждането. Въобще интересът на Г. Константинов към историята на Българското възраждане не е плод на научно любопитство. В този епохален период от новата ни история критикът вижда заложили пътищата, насоките, основите на цялата следосвобожденска българска култура. Родината и нейното Възраждане — това са най-емоционалните, най-личните, изстраданите критико-исторически сюжети на Константинов, носителите на голямата идея за единството на националния културен развой, за българския път на социокултурно строителство, път самостоен и духовно богат.

Георги Константинов е от тези литературни историци, които гледат на литературната история и с очите на литературния критик. В критическия му стил ще доловим благотворното влияние на руската критическа мисъл, съчетано с нашеските навици на Докторкръстевия интелектуален максимализъм и изсящата лекота на Боян Пеневото критическо слово. Споменавам това не за да сравнявам Константинов с двамата първенци в българската критика. Но те са негови учители и както те, така и той е убеден, че критиката е „най-добрият, най-смелият и честен свидетел за умственото и нравственото състояние на дадено време“¹⁵. Също като тях той позна сладката и незавидна съдба на критика — да бъде „жертва“ в името на своята съвременност. „Критиците — пише Константинов — са длъжни да бъдат актуални, общодостъпни, да слязат до интересите и вкуса на мнозинството. А това прави словото им колкото популярно, дейно, толкова и преходно.“¹⁶ И все пак, ако днес прочетем критическите текстове на Константинов, несъмнено ще се убедим, че те не са изгубили нищо от своята обаятелна актуалност, че не те, а нашето отношение към тях е „незавидно“. И не само защото Константинов пише „интересно“. Верен до края на живота си на високите традиции на българ-

¹⁴ Г. Константинов. Нова българска литература. Ч. 2, с. 71.

¹⁵ Г. Константинов. Д-р К. Кръстев и литературната ни критика. — Златоторг, г. XX, 1939, кн. 5, с. 221.

¹⁶ Пак там.

ската и руската класика,¹⁷ последователен защитник на реалистичното изкуство, Константинов дири винаги социално значимото съдържание в художествените произведения. Според него „творческата дейност се обуславя от законите на общественото развитие“ и затова тя „винаги в своята същност е социална“. Вътрешната логика — отбелязва той — на художественото творчество винаги откроява логиката на познанието на обективната действителност. Едно художествено произведение е толкова по-убедително и ценно, колкото повече неговата образност съответствува на образите от реалната действителност.“ Тези цитати са взети напосоки от статията „За същността на поетическото творчество“, печатана в сп. „Златорог“ през 1934 г. В нея Константинов разглежда книгата „В лабораторията на писателя“ на известния съветски литературовед Павел Медведев, ученик и последовател на Михаил Бахтин. Оценявайки високо книгата на Медведев, Константинов говори и за „неимоверния разцвет“ на литературната наука в Съветския съюз, споделя своето мнение за „смешните крайности“, до които достигат формалната, лингвистичната и социологическата школа в литературознанието. За българския критик „изкуството не е нито само форма, нито само идейност — то е едното и другото едновременно“. Позовавайки се не на друг, а на Ленин, Константинов оспорва твърдението, широко разпространено в ония години у нас от някои представители на „марксистическата“ литература, че „материалистите“ „отричат фантазията“ и условността в изкуството. Художникът, според Константинов е „толкова по-свободен, колкото по-ясно съзнава своята детерминираност“. „Художественото творчество е свободно да дири подходящи образи, за да изрази една идея, то е свободно в рамките на своите закони, на своята вътрешна логика, но не и абсолютно.“ Подхващайки темата за „напастените“ у нас „недоразумения“ около понятията „интуиция“ и „безсъзнателност“, Константинов категорично пише: „Няма безсъзнателно творчество, няма и чисто интуитивно познание.“

От целия дух и патос на тази статия става ясно, че от страниците на сп. „Златорог“ Константинов в същност защитава социално-идейното художествено творчество, стоейки при това на материалистически методологически позиции. И този факт не е случаен критически сюжет в дълголетната му литературнокритическа практика, а доразвиване на естетическите позиции, твърдо отстояване на едно убеждение, което той застъпва още в първите си критически работи. Няколко години преди „Същността на поетическото творчество“ в статията си „Социалност на изкуството“¹⁸ Константинов развива възгледа за „общественото значение и полезността“ на изкуството, при това отново с ярки примери от руската и съветската литературнокритическа мисъл и литература. „Изкуството — пише той — трябва да бъде върно на жизнената правда и на своите собствени цели — постигне ли това, то става и най-могъщ учител в социалния и индивидуалния живот. Това не разбираха мнозина от последователите на Енгелс.“ Константинов в тази си статия се приближава до марксисткия възглед за „динамичното“ (както той го нарича), диалектическото единство между форма и съдържание на художествената творба. За него „формата“ и „съдържанието“, „взети като самостоятелни величини, съществуват само условно“. „Съдържанието на една поема или на един роман е заключено във формата — и обратно: формата изчезва в съдържанието. Речем ли да разсечем едно стихотворение или разказ, за да извлечем тяхното идейно, образно богатство или да схематизираме формата им — виждаме, че идеята и образът се късат заедно с обвивката си и че стихотворението

¹⁷ На руската литература Константинов посвещава няколко книги — „Лев Толстой и България“ (1928), „Нашите учители. Русия и българите“ (1959), „Л. Н. Толстой и влиянието му в България“ (1968).

¹⁸ Златорог, г. XVI, 1935, кн. 10, с. 433—440.

или разказът се разлагат. И затова: искаме ли да оценим едно произведение, трябва да го погълнем изцяло, да почувствуваме неговата неделимост.“

Най-характерното, това, без което не можем да оценим правилно литературния критик и историк Георги Константинов, е, че неговите критически сюжети се допълват взаимно, че те не си противоречат, че са неделими, така както е неделима и художествената творба. За Константинов социално-идейното съдържание в изкуството е и специфичен изразител на народностно-националната историческа съдба. „Чрез примера на плеядата герои от епохата на Възраждането, които отдавна са се наложили като наша съвест, ние преценяваме проявите на днешната анархистична действителност“ — пише още през 1930 г. Константинов.¹⁹ За него в интереса към социалната действителност и националната история има нещо „насъщно“. Но младият критик е достатъчно зрял, за да предусети „опасността“, която грози „тая хубава обич към миналото“: „В процеса на преоценките и преустройството на нашия културен живот примерите от историята, близка и далечна, са най-необходими — но те трябва да се дадат от вдъхновени, творчески личности. . . , а не от невинни или съмнителни труженици, събрани за обща дейност — едни да търсят поминък, а други — печалба.“²⁰ Нима тези думи не звучат актуално и днес? Седем години по-късно Константинов вече говори за уплелата се в „сложна социална криза“ държава, за „работника — символ на съвременната тревожност“, за „младите поколения“, които „поставиха много енергично въпроса за гражданската активност на писателя“²¹, не се бои да посочи на нашата културна общественост опита на Съветския съюз в културното строителство, търси поуки в Първия конгрес на съветските писатели.²²

В известна степен може да се твърди, че отношението на Константинов като литературен критик към съвременната нему литература най-добре е изразено в първата му книга „Българската литература след войната“ (1933). В „известна степен“, защото по-късно авторът допълва, коригира, разгръща по-цялостно своите възгледи, освобождава се в някои прибръзани изводи. Неслучайно в предговора към нея той изрично подчертава, че тя не представлява „системен курс“, тъй като е „мъчно да се правят обобщаващи изводи за живот, който тече, който сега се създава“. В рецензия за книгата на Константинов Вл. Василев вярно долавя младежката „влюбеност“ на начеващия критик в литературата: „Българската литература — пише Василев — е за него нещо твърде интимно и скъпо, за да може да прави каквито и да било размени със своята съвест. Той я обича и влиза в нея с чиста и очакваща душа. Литературните произведения са за него не мъртви обекти за анализи, а всяко — един свят, в който иска да разреши свои собствени мечти, съмнения и стремежи.“²³ В книгата си Константинов помества статиите „Нова българска литература“, „Мечти и действителност“, „Национален романтизъм“, „Теории за българския дух“, както и литературни портрети на творци като Страшимиров, Стаматов, Каралийчев, Владимир Полянов, Никола Янев и Боян Пенев.

Тук за първи път той взема едно по-цялостно отношение и към пролетарската литература по това време. В това „отношение“ има много противоречиви моменти, верни наблюдения и пресиления присъди, високохудожествени изисквания и снизходителност. Критиката, която прави на пролетарската литература, изхожда от собствената му идея за „възвръщането към народа и родината“ и от въ-

¹⁹ Г. Константинов. Национален романтизъм. — Златорог, г. XI, 1930, кн. 5—6, с. 156.

²⁰ Пак там, с. 157.

²¹ Г. Константинов. Младото поколение в изкуството. — Златорог, г. XVIII, 1937, кн. 8, с. 369—381.

²² Г. Константинов. За литературата в днешна Русия. — Златорог, г. XVI, 1935, кн. 1, с. 32—37.

²³ Златорог, г. XIV, 1933, кн. 7.

рата му в „общохуманитарния“, а не „тенденциозно партиен“ смисъл на изкуството. Това обаче не пречи да бъдат вярно оценени „талантите“ на Г. Караславов, Кр. Велков и Кр. Белев, да се припомнят заслугите на Христо Смирненски, да се посочат успехите на О. Василев и Ем. Коралов, да се изтъкне най-важната черта в творчеството на младото поколение — „силно социално и витално чувство“. Нещо повече, влизайки в явно противоречие с линията на сп. „Златорог“, чийто сътрудник е от началото на 30-те години, той дава висока оценка на Бакаловото списание „Нов път“: „Тук все още наистина нещо „ново“ не само защото работеха неколцина от най-талантливите младежи, но защото и самият дух на поезията и на идеите, които се проповядваха, бе нов за нашата литература.“ В „Българската литература след войната“ личи влиянието на Боян Пеневия критически стил, неговата дързост и непоколебимост на преценките. За своя учител в критиката Г. Константинов ще напише, че той „не беше сух историк или теоретик, а и борец в живота. . . Той беше от натурите като Ботьова: родени силно да любят и силно да мразят.“

Още в началото на тази статия, струва ми се, че споменах, колко трудно е да се изчерпи критическото творчество на Георги Константинов — един критик и историк на литературата, който щедро е разпръснал своето дарование в множество посоки. И ако все пак някакъв опит за „изчерпателност“ бе засвидетелстван тук, макар и стеснен и ограничен, то е, защото е кощунствено в края на XX в. да изпадаме в онова безмилостно жестоко състояние, за което сам Константинов с болка и ирония някога бе писал по повод смъртта на своя другар и колега Васил Пундев: „Ние сме може би единствената страна, дето за заслуги на отделни личности или среди се говори само в некролози и посмъртни статии“. Но за да не се случва и занапред тази страшна прокоба, трябва, задължително трябва да познаваме и непознатото в литературнокритическото минало, да пазим жив съсъда на паметта и да се постареем да забравим само едно — добилата печална слава у нас дума „забравя“.